

AGRARNE MOGUĆNOSTI ZA REVITALIZACIJU PLANINSKIH SELA SRBIJE

Milomir P. Stepić*

Planinski prostori specifični su ne samo po svojim prirodnim osobinama, već i prema demografskim i etno-psihološkim karakteristikama stanovništva, svojstvima njihovih naselja, privrednoj delatnosti itd. Međutim, preciznu hipsometrijsku granicu planinskih i neplaninskih prostora nemoguće je odrediti. Brzi i često nekontrolisani društveni procesi utiču na preseljavanje stanovništva i njihov stalni boravak u nižim, dolinskim i ravničarskim predelima. Tako dolazi do napuštanja i laganog nestajanja planinskih sela. Istovremeno, nagla urbanizacija i tempo života naterali su stanovnike gradova da odmor potraže u čistijim i mirnijim prostorima na većim nadmorskim visinama. Tu se sada grade nova ljudska staništa - vikend-naselja i hotelski kompleksi. Planinski prostori izloženi su i brzim strukturnim promenama u privredi. Odseljavanjem stanovnika planinskih sela poljoprivreda sve više gubi značaj i služi samo za potrebe malobrojnih staračkih domaćinstava. Na pojedinim atraktivnim punktovima primat preuzima turistička privreda i postaje značajan pokretač razvoja okolnih sela, a nekada i čitave oblasti. Na drugoj strani, tehnološka revolucija i dobra organizacija omogućuju pomeranje zone uspevanja pojedinih kultura i gajenja stoke, kao i mogućnosti korišćenja manje produktivnih površina. Ipak, opšta konstatacija je da su planinski prostori retko naseljeni, emigracijski i ekonomski nerazvijeni (sa nekim izuzecima - inversna naseljenost), tako da zahtevaju specifičan tretman i posebnu brigu.

* Mr Milomir P. Stepić, asistent,
GEOGRAFSKI FAKULTET PRIRODNO-MATEMATIČKOG FAKULTETA,
YU 11000 Beograd, Studentski trg 3/III.

Geografski procesi u planinskim prostorima Srbije

Postoje različiti kriterijumi za određivanje planinskih prostora i kod svih je glavna odrednica, naravno, nadmorska visina. Na osnovu različitih hipsometrijskih granica vrši se grupisanje na brežuljkasto-brdske, brdske, brdsko-planinske, priplaninske, planinske i druge prostore. Kao granica "visije" i "nizije" najčešće se koristi izohipsa od 500 m. Takvim izdvajanjem prostora u Srbiji dobija se prilično kompaktan areal u čiji sastav ulaze Valjevske planine, jugozapadna i jugoistočna Srbija i najveći deo Karpatsko-balkanskog luka i Kosova i Metohije. Izuzetak su samo doline većih reka, kao i dno metohijske kotline. Enklave sa apsolutnim visinama preko 500 m postoje i van ovog prostora - Rudnik, Gledičke planine, Jastrebac i pojedini vrhovi.

Prirodne odlike i promene u planinskim oblastima Srbije imaju mnoge zajedničke karakteristike, ali i posebnosti. Proces erozije je najizrazitiji i u nekim prostorima ima alarmantne razmere (Grdelićka klisura). Zahvaljujući tome, gube se svake godine ogromne količine produktivnog tla, koje se u vidu nanosa talože u donjim tokovima reka i tako izazivaju dvostruke negativne posledice. Zagađenje vazduha, vode i tla nije jako izraženo, jer u planinskim prostorima nema većih urbanih centara, industrijskih punktova i saobraćajnih koridora, dok je korišćenje hemijskih sredstava u poljoprivredi vrlo malo. Ipak, globalne promene atmosfere već su izazvale bolesti šuma, a veliki hotelski kompleksi su potencijalna opasnost za okolinu, pre svega za vodotoke.

Društvene promene su mnogo izrazitije i brže. Naročito su intenzivirane posle drugog svetskog rata, kada se ekonomska strategija okrenula industrijalizaciji i zapostavljanju poljoprivrede. Takvo stanje je i danas, a posledice su evidentne. Transfer stanovništva na relaciji selo-grad, planina-ravnica i poljoprivreda-industrija imao je izuzetno velike razmere. Lišena dugoročnih razvojnih programa, osnovne infrastrukturne mreže i opšte brige zajednice, planinska sela su se skoro ispraznila - u njima su ostali samo starci malo sposobni za neku intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju (o tržišnim viškovima iluzorno je govoriti); nekada veliki prirodni priraštaj bitno se smanjio; velika domaćinstva i zadruge su se raspale prelaskom sa naturalnih na robno-novčane odnose; seoske kuće, okućnice i saobraćajnice se sve više prepuštaju "zubu vremena"; poljoprivredne površine sve više obrastaju u šumski pokrivač (povremeni dolasci mlađeg, odseljenog stanovništva i njihovo bavljenje poljoprivredom za vreme vikenda ili godišnjih odmora nema većih efekata). Stočarstvo, koje je zahvaljujući visokom učešću livada i pašnjaka u poljoprivrednim površinama (25%-70%) bilo važna agrarna grana, nema više tako veliki značaj. Stočni fond je znatno smanjen, a ključni momenat bila je posleratna odluka vlasti o uništenju koza, motivisana zaštitom šuma.** Eliminisanje velikog broja koza ničim nije kompenzirano, što je,

** Posle rata u Jugoslaviji je bilo 2,8 miliona koza, sada ih je oko 200000, a u planinskim prostorima oko 80000.

takođe, uticalo na emigracione procese. Pri tome treba imati u vidu da je ishrana koza mogla biti potpuno zadovoljena livadama i pašnjacima, ali i izvorima hrane koji bi ostali neiskorišćeni (pored seoskih puteva i međa, u šumi). A sve je moglo biti rešeno zamenom domaće rase nekom plemenitom pasminom (1,216). U planinskim selima zapostavljena je i ostala stočarska proizvodnja, posebno ovčarstvo. Ovako negativni trendovi na velikom prostoru mogu biti zaustavljeni samo angažovanjem čitave zajednice u dugom vremenskom periodu.

Poljoprivreda kao razvojna mogućnost planinskih sela Srbije

Gde je rešenje i kakvi su postupci koje bi trebalo preduzeti da bi planinska sela opstala i eventualno prosperirala? Pored stalnih i globalnih promena ruralnih sredina (iskorenjivanje nepismenosti i podizanje obrazovne strukture na viši nivo, bolja zdravstvena i socijalna zaštita, povećanje ličnog i opšteg standarda, poboljšanje infrastrukturne mreže, prodor nauke i tehnike u poljoprivredu itd.), potrebno je konkretizovati nekoliko važnih aktivnosti koje bi relativno brzo dale pozitivne efekte:

1. Neophodno je početi od činjenice da se radi o velikom i višestruko značajnom prostoru Srbije, kome ekscesivni prirodni procesi, naročito erozija, čine ogromne štete. Zato je potrebno što pre nastaviti sa regulacijom slivova planinskih reka, a naročito sa sinhronizovanim pošumljavanjem i izgradnjom malih veštačkih akumulacija. Vrlo je teško obuhvatiti i kvantitativno proceniti sve pozitivne rezultate ovog poduhvata. Pored zaštite od odnošenja produktivnog tla, sela u blizini takvih mesta postala bi turistički atraktivna; stvorile bi se rezerve vode za poljoprivrednu i drugu potrošnju; mogli bi se formirati ribnjaci i rezervati divljači; akumulacije bi mogle biti iskorišćene za pokretanje mini-hidroelektrana i reaktiviranje vodenica itd. Naravno, posebnu pažnju bi trebalo posvetiti očuvanju zatečenih kulturno-istorijskih spomenika, naselja i ekološke ravnoteže.

2. Trebalo bi, koliko je to moguće, kontrolisati pojedine demografske procese. Sigurno da je u ovoj oblasti iluzorno očekivati neke brze promene na bolje. Veliki uspeh bio bi zadržavanje postojećeg poljoprivrednog stanovništva u planinskim selima, a kasnije i pokušaj stimulanja povratka mladih, prvenstveno iz manjih gradova, kojima planinska sela neposredno gravitiraju i gde je sve teže obezbediti posao ili stan. (Većina tih mladih ljudi je i sada vezana za svoje selo i poljoprivredu.) Ipak, ne bi trebalo očekivati povećanje procentualnog učešća poljoprivrednog stanovništva (trendovi u svetu su upravo suprotni), već sve učiniti na "osiguravanju ostvarenja paritetnog dohotka u odnosu na zaposlene u drugim delatnostima" (2,118). Saglasno ovome, u nekim prostorima neophodna je racionalizacija mreže naselja. Proces "gašenja" nekih zaselaka, pa i sela, neminovan je tamo gde je ostalo staro stanovništvo i gde se zbog nepristupačnosti i bezefektivnosti gradnje infrastrukturne mreže i objekata društvenog standarda ne očekuje povratak mladih i privredno aktiviranje. (U opštini Trgovište, na

primer, gde je svih 35 naselja preko 500 m apsolutne visine, 20 je 1981. godine imalo ispod 200 stanovnika.)***

3. U atarima planinskih sela, gde su slabiji pedološki i drugi uslovi, posebnu pažnju trebalo bi posvetiti promenama agrarne strukture. Sadašnja usitnjenost privatnih poseda ne pruža nikakve mogućnosti za povećanje efektivnosti poljoprivrede. Značaj ove činjenice još više dolazi do izražaja kada se uzmu u obzir globalne ocene poljoprivrednog potencijala izvršene za potrebe Prostornog plana SR Srbije (nacrt), gde je većina opština sa planinskim selima svrstana u kategoriju - slab. (2,119).

4. Potrebno je izvršiti pažljiva i vrlo detaljna mikrорејoniranja, posebno ako se planiraju značajnija ulaganja u poljoprivredu. Kao podloga za ovo mogla bi da posluži dosta davno urađena podela planinskog područja Srbije sa aspekta korišćenja zemljišnih resursa na 11 oblasti: kučajsko-homoljsku, nišavsko-svrlijsku, južnomoravsku, kosovsko-pomoravsku, šarplaninsku, prokletijsku, kopaoničku, starorašku, podrinjsku, šumadijsku i kosovsko-metohijsku. (3) Iako među njima nema velikih fizičko-geografskih razlika, u prošlosti je postojala prilično jasna izdiferenciranost, pre svega u stočarskoј proizvodnji. Ovo je vrlo značajno, jer bi u narednom periodu trebalo najveću pažnju posvetiti upravo stočarstvu i od planinskih prostora Srbije stvoriti jedan veliki stočarski рејon.

5. Prvi koraci bili bi usmereni ka revitalizaciji planinskih sela i poljoprivrede u blizini već postojećih ili potencijalnih lokalnih agrarnih tržišta - gradova u podnožju (Valjeva, N. Pazara, T. Užica, Prizrena, Vranja, Čačka, Kraljeva i drugih) i turističkih centara (Vlasinskog jezera, Brezovice, Zlatibora, manastira Prohor Pčinjski, Studenice i drugih). Kasnije bi se proces proširio i na sela udaljenija od tržišta, uz neophodan uslov izgradnje mreže lokalnih i magistralnih saobraćajnica. Poseban značaj imali bi pruga Beograd-Bar i planirani auto-put Beograd-južni Jadran, koji bi integrisali velike planinske prostore zapadne i jugozapadne Srbije i usmerili ih prema dva velika tržišta - Beogradu i njegovoj aglomeraciji na jednoј strani i Crnogorskom primorju kao velikoj turističkoј regiji, kojoj će u budućnosti gravitirati, pored Crne Gore, i veliki delovi Srbije, Mađarske i Češkoslovačke.

6. Velika šansa planinskih sela je proizvodnja tzv. "zdrave hrane", kojoj bi trebalo pristupiti vrlo ozbiljno i organizovano jer su tržišta velikih gradova i kod nas i u Evropi sve zainteresovanija. (Planinski prostori Balkanskog poluostrva važe kao čisti delovi Evrope.) U proizvodnji mesa, voća, povrća, mleka i njihovih preradevina (na domaći, autohtoni način) trebalo bi uvesti vrlo stroge kriterijume - od odabiranja sorti i vrsta do uzgoja, prerade, transporta i plasmana, jer su i tržišta na koja se pretenduje izuzetno probirljiva. Isto tako, trebalo bi omogućiti eksploataciju (pažljivu!!) planinskih izvora i ponudu vode u velikim urbanim

*** Izvor: Popis stanovništva 1981, tab. 194, SZS, Beograd, 1985.

centrima čiji će stanovnici sve više izbegavati vodovodsku vodu za piće, kao što je u velikom broj svetskih gradova.

7. U nekim planinskim selima sa boljim geografskim položajem, mladim stanovništvom i minimalnom infrastrukturnom opremljenošću (električna struja i saobraćajnice), naravno, i uz ekonomsku opravdanost, trebalo bi graditi male agroindustrijske pogone, hladnjače, sušare i otkupne stanice, kao i centre tzv. "male privrede", koji bi koordinirali proizvodnjom u domaćoj radinosti.

8. Ulaganja u poljoprivredu planinskih sela morala bi da budu favorizovana. Uz izvesna prilagođavanja moguća je primena i već dokazanih modela, kao što su "Džervina" iz Knjaževca (udruživanje zemljišta radi podizanja zajedničkih voćnjaka i vinograda), Zemljoradničke zadruge "Vojin Popović" iz N. Pazara (zajednička proizvodnja u stočarstvu), živinarske farme u Vranju itd. (4,338-339). Uz garantovanje sigurnih uslova poslovanja, nije nerealno i ulaganje stranog kapitala ili sredstava naših ljudi zaposlenih u inostranstvu. Naviknuti na poslovne odnose van naše zemlje, oni bi se mnogo lakše prilagodili zahtevima stranog tržišta.

Postepenom realizacijom predloženih mera sigurno je moguće privredno aktivirati planinska sela Srbije. Naravno, pre svega, potrebno je osigurati realizaciju nekih globalnih zahteva. To se prvenstveno odnosi na garancije koje državne institucije moraju da obezbede seljacima da bi oni bili motivisani za proizvodnju tržišnih viškova. Sigurni uslovi privređivanja presudni su i za eventualna ulaganja.

LITERATURA

1. Marković, Petar: Planinsko područje Jugoslavije - Porizvodno-ekonomske i demografske karakteristike, Zbornik sa simpozijuma "Jugoslovenski geoprostor", CMY, Beograd, 1989.

2. Prostorni plan SR Srbije (nact), LAUS, Beograd, 1990.

3. Krstić, Orestije: Planinske oblasti Srbije i korišćenje planinskih i šumskih pašnjaka, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, 1961.

4. Milošević, Bogomir i Pavlović, Milan: Neki modeli revitalizacije prigraničnih opština kroz razvoj poljoprivrede i male privrede na selu, Zbornik sa simpozijuma "Geografski problemi pograničnih regija naše zemlje", Vranje, 1987.

SUMMARY

AGRARIAN CAPABILITIES TO REVIVE MOUNTAIN VILLAGES OF SERBIA

Besides negative natural processes (erosion) there are emigration and economy backwardness notable too in the mountain villages of Serbia. Development of agriculture is the best way to keep the population and to revive mountain villages. In order to achieve the above mentioned it is necessary to stimulate young people's return to mountain villages, change the agrarian structure, mark agrarian micro-regions, direct production towards the cattle raising and "healthy food", construct small agroindustrial sections, improve traffic infrastructure, favor investments into mountain agriculture, etc. By gradual realization of the measures suggested it is possible to activate economically the mountain regions of Serbia.